

Російська церква й українська війна¹

Кирило ГОВОРУН

Стокгольмська школа теології, Стокгольм, Швеція

Війну в Україні, яка почалася в лютому 2014 року з анексії Криму і загострилася в лютому 2022 року до масштабів, небачених в Європі з часів Другої світової війни, неможливо адекватно зрозуміти без урахування її релігійного виміру. Цей вимір патріарх Московський і всієї Русі Кирил правильно визначив як “метафізичний”.² У цій статті досліджуються деякі аспекти метафізики російсько-української війни. В ній також є спроба пояснити, як і чому їй сприяла Руська православна церква.

Розпочнемо наше дослідження з поняття “публічний простір”. Це поняття є ключовим для розуміння суспільно-політичної траєкторії Руської православної церкви. До більшовицької революції 1917 року ця церква посідала центральне місце у російському публічному просторі, хоча її роль там була суворо регламентована державою. Після революції церкву силою вилучили з публічного простору, який повністю захопила комуністична партія та її ідеологія. Релігію було скасовано у публічному просторі й обмежено приватним життям. Проте й там практикувати її було небезпечно, оскільки метою воєнничого атеїзму було позбутися релігії й в особистому житті радянських громадян.

Після фіаско комуністичної ідеології та розпаду Радянського Союзу публічний простір у незалежній Росії залишився порожнім. Були спроби наповнити його прогресивними ідеологіями, але вони не змогли захопити народну уяву більшості росіян. Протягом 1990-х більшість із них боролися за виживання й не дбали про те, які ідеї їх можуть об’єднувати. Ідея якнайшвидшого збагачення за будь-яку ціну спонтанно постала як новий національний ідеал. Володимир Путін, якого у 2000 році привів до влади перший президент Росії Борис Єльцин, запропонував на основі цього ідеалу суспільний договір. Його основою було процвітання в обмін на лояльність. Очікувалося, що російський народ, чий добробут насправді різко

¹ Ця стаття опублікована в рамках наукового проекту *Religion and the Wars of the 21st Century: Mapping the Narratives, Examining the Causal Factors, Understanding Teleology*.

² “Патриаршая проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя,” Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата, (6.03.2022), <http://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html>

зріс під час президентства Путіна, терпітиме певне обмеження свобод, які вони мали в менш процвітаючий період президентства Єльцина.

Проте ідея процвітання не могла повністю заповнити порожнечу, залишену комуністичною ідеологією. Остання наголошувала, що орієнтація на гроші та матеріальні блага ганебна. Росіяни, збагачуючись, потребували більшого – нової ідеї, яка дала б їм новий сенс існування. У цей момент до формування нової російської ідеології долучилася церква і відповіла на цю вимогу. Патріарх Московський і всієї Русі Кирил запропонував російському суспільству ідеологію, яка в деяких моментах була схожа на радянську, але водночас і різко відрізнялася. Цю ідеологію представили як “Руський мир”.

Концепція “Руського миру” така ж мінлива. У її розвитку можна виділити чотири основні етапи. Найбільш ранній етап припадає на 1990-ті роки. Спочатку “Руський мир” (або “Російський світ”) сприймався як частина багатоманітності всього світу. Цей “мир” передбачався як внесок у глобальну цивілізацію, пропонуючи найкраще, насамперед свою креативність, “Руський мир” на тому початковому етапі уявлявся не кращим від інших світів, а рівним їм. Іншими словами, його сприймали в термінах універсалізму та інклюзивності, а не партикуляризму та ексклюзивності. Він був задуманий як інструмент лібералізації та демократизації Росії. На цьому етапі уявлення про “Руський мир” обмежувалися вузьким колом інтелігенції. Воно було елітарним і не приваблювало маси.

Другий етап еволюції доктрини “Руського миру” ознаменувався досить радикальним поворотом. Замість такого, що був внеском у глобальну цивілізацію як рівноправний партнер, “Руський мир” почав сприйматися у Росії як окрема і в багатьох аспектах вища цивілізація. Її перестали сприймати як подібну до західної, а почали уявляти як виключно російську. На цьому етапі вона зблизилася з давньою російською традицією цивілізаційної винятковості.

Вона також збігалася з концепцією “суверенної демократії”, яка була розроблена в 2006 році і визначила другий термін президентства Володимира Путіна (2004-2008). З одного боку, це була все ж певна демократія. З іншого боку, вона була вже не схожою на західні демократії, а дедалі більш автаркічною, непідзвітною нікому ані за межами, ані всередині Росії.

На цьому етапі Кремль зацікавився концепцією “Руського миру”, яку почали обговорювати в різних офіційних і напівофіційних аналітичних центрах. Проте її охоплення не було широким. Вона залишалася елітарною, щось на кшталт інтелектуальної постмодерністської гри. Більшість російського населення не могла її зрозуміти чи ототожнити себе з нею.

На третьому етапі втрутилася Руська православна церква та прискорила еволюцію доктрини “Руського миру”. Це сталося в останні роки патріаршого служіння Алексія II. Особою, яка стояла за цією доктриною, був митрополит Кирил, який змінив Алексія у якості патріарха в 2009 році. Після того, як Кирил став патріархом, він повністю присвятив себе цій доктрині та став її головним амбасадором і речником.

Завдяки церкві “Руський мир” отримав метафізичний, есхатологічний та месіанський характер. Він став своєрідною скарбницею так званих традиційних цінностей та антиліберальним і антиглобалістичним оплотом. На цьому етапі еволюції доктрина “Руського миру” стала ще більш ексклюзивницькою, партикулярною та менш толерантною до різноманітності. У той же час вона отримала широку популярність серед простих росіян. Основні російські ЗМІ почали поширювати її серед усіх верств російського суспільства. Кремль сприйняв її як свою провідну ідеологію і почав говорити про “Руський мир”, використовуючи вироблену церквою мову.

Ця доктрина стала м’якою силою Росії. Однак ця сила ставала дедалі жорсткішою, оскільки російський режим ставав все більш авторитарним. Каталізатором такої трансформації доктрини стали події Революції Гідності в Україні. Кремль сприйняв її як спробу України вийти з російської орбіти та екзистенційну загрозу цілісності “Руського миру”, невід’ємною частиною якого, як вбачалося, була Україна.

Щоб нейтралізувати цю загрозу, у лютому 2014 року Росія розв’язала в Україні війну, яка триває й досі. Крим був анексований, а у Донбас вдерлися російські війська. Доктрина “Руського миру” стала основним джерелом наративів, що виправдовували цю війну та надихали людей на боротьбу за її справу.

Російські військові наступи було призупинено завдяки українському опору та міжнародним зусиллям, у тому числі за допомогою так званих Мінських угод. В Україні російська агресія почала асоціюватися з доктриною “Руського миру”. Це зокрема поставило під загрозу російські інструменти м’якої сили в Україні, у тому числі Українську православну церкву Московського патріархату. Цю церкву як у Кремлі, так і в Московському патріархаті сприймали як важливий актив і інструмент впливу, і не хотіли втрачати.

Це стало однією з причин, чому офіційні спікери церкви перестали говорити про “Руський мир”. Це не означає, що вони відмовилися про неї думати – доктрина залишилася в їхніх головах. Тим не менш, після 2014 року у еволюції доктрини була пауза, коли про “Руський мир” принаймні офіційно не говорили. Вона знову з’явилася в офіційній риторичі Московського патріархату після ескалації російського насильства проти України у лютому 2022 року.

Світове співтовариство засудило масштабне російське вторгнення в Україну. Зокрема метафізична складова виправдання цього вторгнення була розглянута в кількох деклараціях. Одну з них, *Декларацію про вчення про “Руський мир” (Російський світ)*³, було опубліковано 13 березня 2022 року. Її підписали близько півтори тисячі богословів з усього світу. Ця заява набула популярності та цитувалася у багатьох світових ЗМІ.

³ “A Declaration on the ‘Russian World’ (*Russkii Mir*) Teaching,” Public Orthodoxy, Orthodox Christian Studies Center, Fordham University, (March 13, 2022), <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/>

Декларація викликала різку реакцію з боку Руської православної церкви. Першим офіційний спікер цієї церкви Александр Щіпков опублікував 13 травня 2022 року статтю “Дерусифікація і теологічна війна”.⁴ У цій статті він розкритикував Декларацію та навів нові аргументи на виправдання “Руського миру”. Це був перший випадок, коли церковний чиновник посилався на цю доктрину після тривалого часу. Незабаром після цієї публікації патріарх Кирил особисто виступив із заявою на підтримку “Руського миру”. У своєму зверненні 23 травня він сказав, що “Руський мир знову стає форпостом християнської цивілізації”.⁵

Повернення риторики на підтримку “Руського миру” знаменує собою четвертий етап еволюції цієї доктрини. Це найбільш насильницька та ексклюзивницька форма, яку ця доктрина будь-коли мала. На відміну навіть від свого третього етапу, який визнавав певні права українського народу та його культури на існування, четвертий етап повністю заперечує будь-яке таке право. Зараз Україна – це лише антиросійська фантазія, яка заслуговує на те, щоб її знищити. Близький до Кремля політичний експерт Тимофій Сергійцев сформулював думку багатьох представників російського істеблішменту про Україну. У своїй статті “Що Росія повинна зробити з Україною”, опублікованій державним інформаційним агентством “РИА Новости”. 3 квітня 2022 року, він написав: “Денацифікована країна (тобто Україна – Кирило Говорун) не може бути суверенною. <...> Очевидно, назва “Україна” не може зберігатися як назва будь-якого повністю денацифікованого державного утворення на території, звільненій від нацистського режиму”.⁶

На цьому завершальному четвертому етапі своєї еволюції “Руський мир” досяг крайнього ступеню винятковості та ексклюзивності. Його можна порівняти, мабуть, лише з таким самим ступенем у нацистській Німеччині. Подібно до останнього, “Руський мир” став монолітним і таким, що уніфікує, монополізує, усуває будь-яку різноманітність, чи то культурну і політичну, чи то релігійну.

Російський патріарх, як головний речник “Руського миру”, також став одним із головних пропагандистів війни з перших її днів. Він шокував світ своїми проповідями та публічними заявами, в яких щиро підтримав російську агресію проти України. Патріарх наполегливо протиставляє “Руський мир” як певну скарбницю цінностей добра світовим силам зла, яких він ніколи не називає й які нібито намагаються знищити ці цінності. Таким чином він пропагує конспірологічну теорію, що базується на дуалістичному, маніхейському, поляризованому та поляризуючому світогляді.

Будучи суворо ієрархічною структурою, в якій лише одна особа, її патріарх, приймає рішення та висловлює власну позицію з політичних і громадських

⁴ Александр Щіпков, “Дерусификация и теологическая война: кто и зачем объявил “крестовый поход” на Русский мир,” Парламентская газета (13.05.2022 г.), <https://www.pnp.ru/politics/derusifikaciya-i-teologicheskaya-voyna.html>

⁵ “Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на пленарном заседании XXX Международных образовательных чтений,” Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата, (23.05.2022 г.), <http://www.patriarchia.ru/db/text/5928249.html>

⁶ Тимофей Сергійцев, “Что Россия должна сделать с Украиной,” РИА Новости (03.04.2022), <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>

питань, Руська православна церква виглядає консолідованою та однозначною у своїй підтримці війни. Навіть ті, хто не згоден, мають мовчати. В іншому випадку вони караються дисциплінарно за непослух.

Є церковні ієрархи та священники, які не згодні, але вони зазвичай не наважуються говорити. Лише деякі єпископи за межами Росії виступили з публічними заявами проти війни, як-от митрополит Марк⁷ із Руської православної церкви за кордоном чи митрополит Литовський Інокентій⁸. Є також деякі священники, які засудили війну в публічній заяві, опублікованій 1 березня 2022 року⁹. Її підписали близько трьох сотень священнослужителів, що становить менше одного відсотка від усієї чисельності духовенства Московського патріархату. Багато хто з них служить за межами Росії. Ця заява є досить розпливчастою. Водночас, є окремі священнослужителі, які засуджують російську агресію проти України прямо. Двоє з них – священники Костромської єпархії Іоанн Бурдін та Георгій Едельштейн¹⁰. Священники, які сміливіші у своїх заявах, переслідуються російською державою. Інші – лише своїми єпископами.

Тим не менш, переважна більшість російських ієрархів і священнослужителів підтримує війну і погоджуються з риторикою свого патріарха. Більшість з них досить пасивні і не висловлюються публічно. Проте є й активна меншість, яка досить промовиста у своїй провояєнній риторичі. Ці прихильники війни не бояться дисциплінарного покарання з боку свого церковного священноначалля. Навпаки, вони насолоджуються прайм-таймом і заголовками в церковних і державних ЗМІ Росії. Вони перетворюються на свого роду медійних зірок.

Одна з таких зірок, отець Артемій Владіміров, 3 березня 2022 року виступив на підтримку війни. Він пояснив російську агресію проти України “війною Росії <...> проти колективного Заходу”. За його інтерпретацією, “російські війська проводять спецоперацію з метою влаштування Нюрнберзького процесу над всією Європою. Ця операція спрямована на дефашизацію всієї Європи. Ця операція є глобальною. Росія, як завжди, звільняє світ від фашизму”.¹¹

Чітко висловився про війну і відомий російський богослов, професор Московської духовної академії Алексій Осіпов. Він пояснив, що “ті кроки, які зараз зробила Росія (тобто агресія проти України – Кирило Говорун), необхідні. Слава

⁷ “Metropolit Mark zum Krieg in der Ukraine: “Ich traue den Bildern nicht mehr,” Hannoversche Allgemeine (29.05.2022), https://www.haz.de/politik/russisch-orthodoxe-kirche-warum-sind-gebete-munition-metro-polit-mark-WHWA3PWSKBC2ZJE57NARAHHCY4.html?fbclid=IwAR1hZ_8Tcjd6gIKHbz7HBershHr80H1Kdp-k6R6TNMaXFpe8fjchYlUVE

⁸ “Lithuanian Orthodox Church condemns Russia's war against Ukraine,” Delfi, (March 18, 2022), <https://www.delfi.lt/en/culture/lithuanian-orthodox-church-condemns-russias-war-against-ukraine.d?id=89734111>

⁹ https://docs.google.com/forms/d/1yOGuXjdFQ1A3BQaEEQr744cwDzmSQ1qePaaBi4z6q3w/viewform?edit_requested=true

¹⁰ “Two Russian priests continue opposition to church and Kremlin,” Christian Network Europe, (May 5, 2022), <https://cne.news/artikel/1083-two-russian-priests-continue-opposition-to-church-and-kremlin>

¹¹ Артемій Владиміров “О священной войне с коллективным Западом в 2022 году,” Проповедь в храме Алексея человека Божия (05.03.2022), https://www.youtube.com/watch?v=yC5KHszwo-o&ab_channel=%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8B%D0%9C%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B8

Богу, що їй вдалося [розв'язати війну] в останній момент, коли вже все висіло над прірвою”.¹² Він таким чином повторив тезу російської пропаганди про те, що Росія почала свою агресію превентивно, до того як Україна нібито мала почати атакувати Росію.

В одному дусі з Осіповим архієпископ Сиктивкарський Пітирим (Волочков) заявив, що “російська операція спрямована на очищення й України, і Росії. Не завжди неправий є той, хто б'є першим”. Він провів паралель між нинішньою війною та середньовічним минулим, коли Київ піддався руйнації зокрема з боку Андрія Боголюбського, який був прийшов з північного сходу: “Неодноразово Київ брався в облогу, у тому числі й нашими руськими князями. Але це сталося через несправедні вчинки киян. Зараз ми бачимо такі ж несправедні вчинки Києва. Ми бачимо, що вони втягнулися у неонацизм <...>. Це повне підтвердження правильності того, що зараз роблять Росія і Путін”. Пітирим завершує свої історичні міркування похвалою Путіну: “Все, що зроблено президентом, правильно. Я сам монархіст за переконаннями і як монархіст маю сказати: якби Бог дав таку можливість, я сам <...> поклав би Путіну корону на голову”.¹³

Особиста активна участь патріарха в підтримці російської війни проти України, разом із цензурою антивоєнних голосів і підсиленням провоєнних голосів зсередини Руської церкви через її засоби масової інформації, призвели до зростання поляризації всередині цієї церкви. Ця поляризація залишається малопомітною, особливо всередині Росії. За межами ж Росії деякі структури Московського патріархату дедалі більше дистанціюються від Москви.

Наймасовішим прикладом такого дистанціювання є Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП). Вона продовжує залишатися найбільшою релігійною громадою в Україні та становить значну частину Руської православної церкви. УПЦ МП зберігала єдність з Москвою незважаючи ні на що, включаючи й російську агресію 2014 року. Однак те, як патріарх Кирил підтримав ескалацію цієї війни у 2022 році, змусило УПЦ МП врешті решт суттєво послабити відносини з Москвою. 27 травня 2022 року більшість цієї церкви вирішила припинити поминання патріарха Московського та виключила зі свого статуту всі згадки про Руську православну церкву. На майбутнє ця церква вирішила не звертатися до Москви за благословенням для своїх новообраних предстоятелів. Де-факто це означає самопроголошення автокефалії.

Інші частини Руської православної церкви, що є за кордоном, також почали намагатися відмежуватися від Москви. Руська православна церква за кордоном (РПЦЗ), яка у 2007 році, за посередництва Володимира Путіна, возз'єдналася з Московським патріархатом, зазнала тиску з боку деяких своїх вірян, щоб вони

¹² “Профессор Алексей Осипов: «Вражда с Россией нужна не украинскому народу»,» Агенство “Регнум”, (24.03.2022), <https://regnum.ru/news/polit/3544084.html>

¹³ “Z-архиепископ Питирим (Волочков): Я бы сам возложил корону на голову Путина,” Ахилла (22.03.2022), <https://ahilla.ru/z-arhiepiscope-pitirim-volochkov-ya-by-sam-vozlozhit-koronu-na-golovu-putinu/>

знов від'єдналися від Московського патріархату¹⁴. Деякі громади, як-от амстердамська¹⁵, і групи священників, наприклад, у Литві¹⁶, залишають Москву й приєднуються до Вселенського Патріархату.

Російське православ'я також стрімко втрачає авторитет у російському суспільстві. Найважливіша мета, яка спонукала патріарха Кирила підтримати Кремль, а саме – повернути своїй церкві центральне місце в російському публічному просторі, здається, під загрозою. Ця церква, швидше за все, зіткнеться з небезпекою маргіналізації всередині цього простору через свою підтримку війни.

Список літератури

“Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на пленарном заседании XXX Международных образовательных чтений”. Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата (23.05.2022 г.). URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5928249.html>.

“Патриаршая проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя”. Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата (6.03.2022). URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html>.

“Профессор Алексей Осипов: “Вражда с Россией нужна не украинскому народу”. Агентство “Регнум” (24.03.2022). URL: <https://regnum.ru/news/polit/3544084.html>.

“A Declaration on the ‘Russian World’ (*Russkii Mir*) Teaching”. Public Orthodoxy. Orthodox Christian Studies Center. Fordham University (March 13, 2022). URL: <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/>.

“Lithuanian Orthodox Church condemns Russia’s war against Ukraine”. Delfi (March 18, 2022). URL: <https://www.delfi.lt/en/culture/lithuanian-orthodox-church-condemns-russias-war-against-ukraine.d?id=89734111>.

“Lithuanian Orthodox priest defrocked for bid to break away from Moscow”. *Lithuanian National Radio and Television* (23.06.2022). URL: <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1726399/lithuanian-orthodox-priest-defrocked-for-bid-to-break-away-from-moscow>.

¹⁴ Див. Lena S. Zezulin, «Mea Culpa 2007: Untie the Knot of the ROCOR-MP Unification Act,” Public Orthodoxy. Orthodox Christian Studies Center. Fordham University, (20.04.2022), <https://publicorthodoxy.org/2022/04/20/untie-knot-rocor-mp-unification-act/>

¹⁵ “Russian priests in Amsterdam leave Moscow Patriarchate,” NL Times, (13.03.2022), <https://nltimes.nl/2022/03/13/russian-priests-amsterdam-leave-moscow-patriarchate#:~:text=The%20Russian%20Orthodox%20parish%20in,Netherlands%20to%20grant%20canonical%20dismissal>

¹⁶ “Lithuanian Orthodox priest defrocked for bid to break away from Moscow,” Lithuanian National Radio and Television, (23.06.2022), <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1726399/lithuanian-orthodox-priest-defrocked-for-bid-to-break-away-from-moscow>

- “Metropolit Mark zum Krieg in der Ukraine: „Ich traue den Bildern nicht mehr”. Hannoversche Allgemeine (29.05.2022). URL: https://www.haz.de/politik/russisch-orthodoxe-kirche-warum-sind-gebete-munition-metropolit-mark-WHWA3PWSKBC2ZJE57NARAHHCY4.html?fbclid=IwAR1hZ_8TcJnJd6gIKHbz7HBershHr80H1Kdp-k6R6TNMaXFpe8fJcHyIUVE.
- “Russian priests in Amsterdam leave Moscow Patriarchate”. NL Times (13.03.2022). URL: <https://nltimes.nl/2022/03/13/russian-priests-amsterdam-leave-moscow-patriarchate#:~:text=The%20Russian%20Orthodox%20parish%20in,Netherlands%20to%20grant%20canonical%20dismissal>.
- “Two Russian priests continue opposition to church and Kremlin”. Christian Network Europe (May 5, 2022). URL: <https://cne.news/artikel/1083-two-russian-priests-continue-opposition-to-church-and-kremlin>.
- Владимиров, Артемий. “О священной войне с коллективным Западом в 2022 году”. Проповедь в храме Алексея человека Божия (05.03.2022). URL: https://www.youtube.com/watch?v=yC5KHszwo-o&ab_channel=%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8B%D0%9C%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B8.
- Щипков, Александр. “Дерусификация и теологическая война: кто и зачем объявил «крестовый поход» на Русский мир”. Парламентская газета (13.05.2022 г.). URL: <https://www.pnp.ru/politics/derusifikaciya-i-teologicheskaya-voyna.html>.
- “Z-архиепископ Питирим (Волочков): Я бы сам возложил корону на голову Путина”. Ахилла (22.03. 2022). URL: <https://ahilla.ru/z-arhiepiskop-pitirim-volochkov-ya-by-sam-vozlozhit-koronu-na-golovu-putinu/>
https://docs.google.com/forms/d/1yOGuXjdfQ1A3BQaEEQr744cwDzmSQ1qePaaBi4z6q3w/viewform?edit_requested=true
- Сергейцев, Тимофей. “Что Россия должна сделать с Украиной”. РИА Новости (03.04.2022). URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>.
- Zezulin, Lena S. “Mea Culpa 2007: Untie the Knot of the ROCOR-MP Unification Act”. Public Orthodoxy. Orthodox Christian Studies Center. Fordham University (20.04.2022). URL: <https://publicorthodoxy.org/2022/04/20/untie-knot-rocor-mp-unification-act/>.

Russian Church and Ukrainian War

Cyril HOVORUN

Stockholm School of Theology, Stockholm, Sweden

Надійшла до редакції / Received 20.07.2022

Прийнята до публікації / Accepted 21.07.2022